

**Azərbaycan mühacirət nəsrində
türk tarixi yaddaşına qayıdış problemi
(Əhməd Ağaoğlunun “Tanrı dağında” əsəri əsasında)**

Aysel Əfəndiyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: saib.efendiyev@gmail.com

Annotasiya. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Əhməd Ağaoğlunun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq onun türkçülük hərəkatının öndərlərindən və ideoloqlarından biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda türkologiya ilə də yaxından ilgiləndiyini söyləməyə əsas verir. Türkologiya qüdrətli mütəfəkkirin xüsusən, 1930-cu illərin ikinci yarısında qələmə aldığı bədii-fəlsəfi əsərlərində əsas istiqamətə çevrilmişdir. Bu baxımdan, “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi essesi Ə. Ağaoğlu yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məqalədə sözügedən əsərdə mənəvi-əxlaqi dəyərlər kontekstində türk tarixi yaddaşına qayıdış problemi araşdırılmışdır. Kiçik həcminə rəğmən, dərin fəlsəfi mətləblərlə zəngin olan “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi essesi müəllifin türk dünyasının keçmişi ilə bağlı düşüncələrini və gələcəyinə dair gözləntilərini əks etdirir. Böyük türk ruhunun əzəməti duyulan əsərdə türklərin əski yaşayış tərzindən, türk mental düşüncəsindən, inkişaf yolunda üzləşdikləri problemlərdən və s. məsələlərdən bəhs edilir.

Məqalədə belə bir yekun qənaət ifadə edilir ki, yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmış “Tanrı dağında” bədii-fəlsəfi essəsində Ə. Ağaoğlu türk dünyasının keçmişi ilə gələcəyi arasında mənəvi körpü salmağa çalışmışdır. O, bu əsərində türk xalqlarının sahib olduqları milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşmaqları təqdirdə tərəqqi və inkişafdan geri qalacaqları, çağdaş dünyada layiqli yer tuta bilməyəcəkləri fikrini obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Müəllifin qənaətcinə, məhz buna görə türklüyün mənəvi dəyərləri yaşadılmalı və nəsil-dən-nəslə ötürülməlidir. Beləliklə, türk dünyası üçün bu gün də aktual olan problemlərə toxunan və onların çözülməsi ilə bağlı dəyərli fikirləri ehtiva edən “Tanrı dağında” əsəri Ə. Ağaoğlunun yaradıcılığında layiqli yer tutur və onun böyük ədib və mütəfəkkir olduğunu bir daha təsdiq edir.

Açar sözlər: Əhməd Ağaoğlu, Tanrı dağı, bədii-fəlsəfi nəsr, mühacirət, türk tarixi yaddaş

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 06.09.2021; qəbul edilib – 15.09.2021

**The return problem to the Turkish historical memory
in Azerbaijani emigration prose
(on the basis of the work “Tanrı dagında” by Ahmad Agaoglu)**

Aysel Afandiyeva

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: saib.efendiyev@gmail.com

Abstract. A close acquaintance with rich and multifaceted creativity of Ahmad Agaoglu, one of the prominent representatives of Azerbaijani emigration prose gives us a reason to say that he was closely interested in Turkology and was one of the leading figures and ideologues of the Turkism movement. Turkology become the main direction in the great thinker’s literary- philosophical work that was written especially in the second half of the 1930s. In this regard, the literary- philosophical

essay "Tanrı dağında" (In the Mountain of God) is of great importance in the creative work of A.Agaoglu.

The article says the return problem to the Turkish historical memory in the context of spiritual-moral values. Despite its small capacity, the literary-philosophical essay "Tanrı dağında", which is rich in deep philosophical subjects, reflects the author's thoughts on the past and expectations for the future of the Turkic world. The work in which the magnificence of the great Turkish spirit is felt, deals with the old way of life of the Turks, Turkish mental thinking, the problems faced on the way of development and others.

In the article it is concluded that A.Agaoglu in his literary-philosophical essay "Tanrı dağında" tried to build a spiritual bridge between the past and the future of the Turkic world. In his work he expressed figuratively that if the Turkish peoples deviate from their national and moral values, they will lag behind in progress and development and they will not be able to take their worthy place in the contemporary world. In the author's opinion, for this reason the moral values of Turkishness should be preserved and passed from generation to generation. So, the work "Tanrı dağında" that touches upon problems that are still relevant to the Turkic world today and contains valuable thoughts on solving these problems, takes important place in A.Agaoglu's creative work and confirms that he was a great thinker.

Keywords: Ahmad Agaoglu, Tanrı dağı (mountain of God), literary-philosophical prose, emigration, Turkish historical memory

Article history: received – 06.09.2021; accepted – 15.09.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Əhməd Ağaoğlunun zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq onun türkçülük hərəkatının öndərlərindən və ideoloqlarından biri olmaqla yanaşı, eyni zamanda türkologiya ilə də yaxından ilgiləndiyini söyləməyə əsas verir. Böyük ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü

Əsas hissə / Main Part

"Milli oyanış hərəkatı"na qatılaraq, türklərin haqlarını müdafiə etmək məqsədilə qəzetlərdə onları mücadiləyə səsləyən yazılarla çıxış etməsi, "Rusiyada itxial olub oradakı türklər bağimsız dövlətlər qurmağa başlayınca, Ağaoğlunun da Azərbaycana yardım üçün göndərilən orduda kumandan müşaviri olaraq bulunması" [1, s.465], "Difai" adlı siyasi dərmək təsis etməsi və s. onda türklük şüurunun mükəmməlliyini, türk birliyi ideyasına bağlılığını bir daha sübut edir.

Ə.Ağaoğlunun "Tanrı dağında" [2] bədii-fəlsəfi essesi də türk dünyasının keçmiş ilə bağlı düşüncələri və gələcəyinə dair gözləntiləri kon-

Əziz Mirəhmədov məhz bu məqamı vurğulayaraq qeyd edir ki, qüdrətli mütəfəkkirin ömrünün son illərindəki yaradıcılığında qədim türk tarixi, dili və ədəbiyyatı, ümumiyyətlə türkologiya əsas istiqamətə çevrilmişdi [6, s.173]. Bu istiqamət Ə.Ağaoğlunun 1930-cu illərin ikinci yarısında qələmə aldığı bədii-fəlsəfi əsərlərində özünü daha çox büruzə verir.

tekstində mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunması ilə diqqəti çəkir. Əsər ilk dəfə "Cümhuriyyət" qəzetinin 2-5 yanvar 1939-cu il saylarında dörd təfriqə şəklində çap olunmuşdur [4]. Müəllif müqəddimədə qeyd edir ki, "Bir kərə "Cümhuriyyət" oxucularına təqdim etdiyim bu yazının çərçivəsi və çərçivənin içindəki əski türk yaşayışına aid lövhələr məşhur rus münəqqidi Seroşevskinin yakutlar haqqında yazmış olduğu "Yakutlar" adındakı əsərindən alınmışdır" [2, s.52].

Xatırladaq ki, məşhur Polşa etnoqrafı Vatslav Leapold Seroşevski (1858-1945) bir neçə

ilini Yakutsk şəhərində siyasi sürgündə keçirmiş və həmin müddətdə "Yakutlar" adlı əsəri meydana gəlmişdir. İlk dəfə 1896-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr olunan bu kitab Sibir və Altay türklərinin yaşayış tərzini, adət-ənənələrini, dili, dini və mitologiyasını haqqında geniş və hərtərəfli araşdırma deyil, yəni, yarılmıq. Seroşevskinin türk dünyasına töhfəsini yüksək qiymətləndirən araşdırmaçı Muvaffak Duranlı yazır: "Əlbəttə V.L.Seroşevskinin türk költürünə qatqısı, sadəcə bir türk topluluğunu sıradan rus oxucusuna tanımaqla sınırlı deyildir. Bu hekayələrlə birlikdə pək çox türkçə kəlmə də hekayə qəhrəmanlarıyla birlikdə rus yazı dilinə keçmişdir. V.L.Seroşevski, həyatının bir dönəmində yaşamaq zorunda qaldığı bu topraklara və bu toprakların onu qucaqlayan insanına borcunu fazlasıyla ödəmiş polonyalı aydın, çarlık sürgünü, saxa türkünün dostudur" [7, s.77].

Kiçik həcmində rəğmə, dərin fəlsəfi mətləblərlə zəngin olan "Tanrı dağında" əsəri Tanrı aşığı təhkiyəçinin [əslində isə müəllifin özünün] Şamanlar Şamanı Qaraqurumlu Göyçənin müşayiətilə Tanrı hüzuruna getmələrinin təsviri ilə başlayır. Bir neçə nəfərin ölümü və müxtəlif bədən xəsarətləri alması ilə nəticələnən bu yol çətin, eyni zamanda qorxuludur: "Yolumuz çətin və qorxuncdu, neçələri qafalarını və gövdələrinə vermişlərdi. Dayanılmaz bir sevdə məni çəkirdi. Önmədə yox gətiricim Qamlar Qamı Qaraqurumlu Göyçə idi. O yürüyor, mən gediyordum: Tanrı qulu, Tanrı elçisi idi: Əlindəki dəf, Qaplan dağı tosununun dərisindən yapılmışdı. Dəfin çevrəsindəki zillər min bir səs çıxarıyor, min bir dil qonuşuyor. Belindəki düdük "Gök göl"ündən alınmış qutlu bir qamışdı. Günaşdan və rüzgardan yanmış vücudunun üzərində sarkan sayısız parçalar birer tilsim və əfsundə, başından daşan və çöhrəsini qapayan uzun saçlar uzun görünəklərin dağınıq masalları idi" [2, s.53].

Tanrı dağına çıxmaq üçün yola düzəlmiş yolçular iyul ayının qızmar istisində səhra ilə gedərkən maraqlı bir hadisənin şahidi olurlar. Belə ki, təsadüfən qarşılarına iki ağ pələng çıxır. Bu pələnglər nəyə ilə onların üzərinə hücum etmək üzrə ikən şaman Göy gölün qamışından hazırlanmış tütəyi dodaqlarına yaxınlaşdırır. Elə ki çalmağa başlayır, pələnglərin ayaqları

bükülərək hər ikisi yerə sərilir və maraqla musiqini dinləməyə başlayırlar. Heyrətlər içərisində bu hadisəni seyr edən təhkiyəçinin suallarını cavablandırmaq məqsədilə şaman hər şeyin nəfəsdən asılı olduğunu açıqlayır. İçdən gələn təmiz nəfəsin qarşısında heç bir varlıq duruş gətirə bilməz. Təbii ki, şaman içdən gələn nəfəs dedikdə Tanrı üçün çəkilən nəfəsi nəzərdə tuturdu. Açıqlamasının kifayət qədər anlaşıqlı olmadığını görəndə şaman bir qədər də dərinlən izah etməyə başlayır: "Bil, anla ki, mənə, sənə, bu dağlarda, daşlarda, quşlarda, ağaclarda yaşayan bir əsil vardır. Biz o əslin ayrı şəkilləriyiz! Əsil-lərimiz bir olduğu üçün ayrı-ayrı görünürüksə də, həqiqətə birlik. Qaplanları gördümmü? Soluğa dayanamıdılar. Çünki soluk əslinə çarpdı, kəndini tapdı. Birliyi oyandırdı və böyləcə əslə çarpan soluk hər şeyi kəndinə ram edər! Anladımı?" [2, s.54]

Şaman eyni zamanda Tanrı aşığına gedilən yolun heç də asan olmadığını başa salır: "Tanrıya qovuşmağı qolayımı sanırdın? Daha neçə də-rələr, təpələr, neçə uçurumlar və qayalar keçmək, neçə qorxunc təhlükələr atlatmaq lazım gələcək! Sonunda da Tanrının bizə qəbul edib etməyəcəyi də bilinməz! Onun hüzuruna çıxmağa layiq ola bilmək üçün yeddi qabıq dəyişdirmək, doqquz nəfəs tükətmək istər!" [2, s.55]

Tanrıya doğru gedilən bu yol əslində bir simvol olub, sufizm fəlsəfi təlimi ilə bağlıdır. Sufizmdə də sufilər ilahi eşq yolunda səfərə çıxır və onların da yolçuluğu, haqqında danışdıgımız əsərdəki kimi, uzun və keşməkeşli olur.

Bu əsərlə tanış olduqca oxucunun gözü önündə Ə.Ağaoğlunun "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsəri sanki yenidən canlanır. Burada şaman Tanrı aşığına ona qovuşmaq üçün etməli olduqlarını izah etdiyi kimi, Sərbəst insanlar ölkəsində də pirlər fərdi ölkənin 14 maddədən ibarət əsas qanunları ilə tanışdır, qaranlıq məqamları açıqlayır.

İlk gəlib çatdıqları yer Tanrının çox sevdiyi ulus – Elley ulusudur ki, burada hər bir şeyin paklıq rəmzi olan ağ rəngdə olması da təsadüfi deyildir.

Ulusun atası Elleyin rəhbərliyi ilə dua mərasimi keçirilir. Tanrı aşığına xeyir-dua verilir. Bu hadisə bizə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını xatırladır. Boylarda da Dədə Qorqud kafirlər

üzərində qələbə çalan, qəhrəmanlıq göstərən igidlərin şərafinə təşkil olunmuş mərasimlərdə boy boylayıb, dualar edirdi. Bununla, mənəvi yüksəkliyə çatmaq, əxlaq cəhətdən saflaşmaq və bütövlükdə ruhun, qəlbini paklaşmasında dünyanın böyük rolu olduğu bir daha diqqətimizə çatdırılır. Dua eyni zamanda pisliklərə qarşı sığortadır. "...Ey Tanrı! Ey səkkiz göyü yaradan! Ey dörd göyün sahibi ana! Ey doqquz köşəli yer! Ey səkkiz köşəli yaradıcı istep! (çöl – A.Ə.) Ey az ormanlıqlı, qalın otlu orta dünya! ... Kəndini göstər! Bizi yaradan, tutan sahibimiz ana! Bəslədiyimiz heyvanları saxla! Doğurdugumuz çocuqları yumşaq yataqlarda salla! Göyü yaradan üç göyün anası! Beyaz buludlar arasından mənə bir bax! Doğuran, yaradan sahib, dinlə! Mərhəmət et! Uruy! Uruy! Uruy!" [2, s.56-57]

Burada diqqətçəkən məqamlardan biri də üç, dörd, yeddi və doqquz rəqəmləridir. Məlumdur ki, bu rəqəmlər istər türk xalqlarının folklorunda, istərsə də sufi və hürufi təlimlərində müqəddəs hesab olunur.

Əsərdə türk xalqlarının adət-ənənələrinə də rast gəlmək mümkündür: "Qutlu od"un ətrafına toplaşmış qadınların yun yumaqları ilə nəsə hazırlamaları, deyişmələrin təşkili, tapmaca tapılması, ocağın üzərində dəmir qazanların qaynaması və s. Qonşu ulusdan müsafirlərin gəlməsi də türklərin qonaqpərvərliyinə dəlalət edir. Türk yurdunun vəsfi də əsərdə öz bədii əksini tapmışdır.

Əsərin qəhrəmanlarından biri olan Şamanlar Şamanı çox inanlı adamdır. O, inam vasitəsilə ətrafındakıları gözütöxlüğe, nəfsinə hakim olmağa çağırır və inandırır ki, bununla hər şeyə nail olmaq mümkündür. Şamanlar Şamanı soyuna-kökünə, nəsil-nəcəbatına, keçmişinə bağlı bir bəndədir və bütün uğurları haqlı olaraq əslinə qayıdırsa görür. "Əslinə qayıdış fəlsəfəsi ilə biz qədim türk eposlarında rastlaşırıq. Əslindən uzaqlaşmanın faciəsi də həmin eposlarda öz əksini tapmışdır" [9, s.268]. Türk fəlsəfi-ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi, böyük mütəfəkkir Ziya Göyalyap da türk xalqlarının hərtərəfli inkişafını özünəqayıdıqla əlaqələndirir. "Gələcəkdə tərəfsiz bir tarix demokratiyası və feminizmin türklərdən doğduğunu etiraf etməyə məcbur olacaqdır", – söyləyən şair belə qənaətdədir

ki, "başqa millətlər çağdaş mədəniyyətə girmək üçün mazelərindən uzaqlaşmağa məcburdurlar, halbuki türklərin çağdaş mədəniyyətə girmələri üçün yalnız əski mazelərinə dönüb baxmaları kafidir" [10, s.165].

Əslinə qayıdış ifadəsi eyni zamanda, Bilgə xaqanın (670-732) Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuş "Ey türk milləti! Titrə və özünə dön! Sən özünə dönəndə böyük olursan" cümlələri ilə başlayan məşhur duasını xatırladır.

"Tanrı dağında" əsərində Ə.Ağaoğlunun obrazlı şəkildə müəyyən rəmzlərlə Türk birliyinə işarə etməsi və "türklərin qorxmadan gələcəyə doğru irəliləyə biləcəklərində" olmalarına [8, s.267] söykənərək, bu birliyin onların parlaq istiqbalına dərinəndə inanması bir daha təsdiq edir ki, o, böyük ədib və mütəfəkkir olmaqla yanaşı, həm də uzaqqörən ictimai-siyasi xadim idi.

Məlumdur ki, uzun illər türksoylu xalqları parçalayaraq, məskunlaşdıqları ərazilərə, zəngin təbii sərvətlərə sahiblik etməyə çalışılmış, bunun üçün isə xalqa öz milli kimliyini, tarixini unutdurmaq, söykənərək qorqmaq üçün çəşidli üsullara əl atılmışdır. Bu barədə görkəmli tarixçi Aydın Balayevin fikirləri diqqətəlayiqdir: "Çar Rusiyası yaranmaqda olan türkçülük ideologiyasına son dərəcə mənfi münasibət bəsləyərək, onu gözədən salmağa çalışırdı. Rusiya imperiyasının şovinist dairələri türkçülük ideologiyasını panislamizmə üçün səciyyəvi olan təcavüzkar niyyətlərdə ittiham edirdilər" [4, s.209]. Ə.Ağaoğlunun da bir çox əsərlərində, o cümlədən "Tanrı dağında" əsərində ifadə etdiyi Türk birliyi ideyası XX əsrin əvvəllərində ictimai fikir tariximizdə, həmçinin ədəbiyyatımızda özünü daha qabarıq şəkildə göstərməyə başlamış, türk düşüncə tarixinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərlər meydana çıxmışdır.

Deməli, türk birliyi ideyası bütün türk xalqlarının mütəfəkkir ziyalıları, o cümlədən Ə.Ağaoğlunu da daim düşündürmüşdür və onlar türk xalqlarının milli şüurunun oymatmaqla onları milli özünüdərkə və özünəqayıdırsa yönəltməyə çalışmışlar.

"Milli təsanüdü (həmrəyliyi – A.Ə.) qüvvətləndirmək üçün vətəni, mədəni, məsləki əxlaqların qüvvətləndirilməsi, yüksəldilməsi lazımdır" [10, s.92] – söyləyən Z.Göyalyap bu amilləri

milli müstəqilliyin və ictimai tərəqqinin bünövrəsi hesab edirdi.

A.Balayev yazır ki, "M.Ə.Rəsulzadə türk xalqları arasında münasibətləri onların etnik qohumluğu deyil, konkret maraqları əsasında qurmağı təklif edirdi. Onun anlamında "türk birliyi"nin məzmununu vahid türk dövləti ideyası deyil, milli istiqlal mücadiləsində ümumi maraqlara əsaslanaraq müxtəlif türk xalqlarının qüvvələrini birləşdirmək təşəbbüsü təşkil edirdi" [5, s.124].

Məhz buna görə də Sovet dövründə siyasi rejimin "qayda-qanun"larına əsasən bu dahi mütəfəkkirlərin yaradıcılığına mürciət etmək, əsərlərinin nəşri və təbliği ilə məşğul olmaq yasaq edilmişdir.

Tanrı hüzuruna gedən yolçunu növbəti dayanacaqda təmizlənmə mərasimi gözləyirdi. Min bir çətinliklə eniş endikdən sonra onların qarşılama mənbəyi Tanrı dağları olan Yeddi qardaş çayı çıxır. Hansı ki bu çayda çimənlər ruhən təmizlənilir, qəlbləri saflaşır. İslam dinində də qüsl və dəstəməz alaraq eynən əsərdə olduğu kimi təmizlənilib, ibadət üçün Tanrı hüzuruna çıxılır.

Tanrı aşiqi də əsərdə Şamanlar Şamanının məsləhətli Tanrı suyunda çimməklə qəlbən, ruhən paklaşaraq Tanrı qarşısına çıxmalı idi.

Diqqət yetirdikdə burada çox böyük tərbiyəvi məqamla rastlaşırıq. Çünki insanı hər cür pisliklərə sövq edən, məhvə aparan onun ruhunun, qəlbinin təmiz olmasındadır. İnsan ac-gözlüyü, riyakarlığı, paxıllığı, ikiüzlülüüyü, bir sözlə, pis əməllərə aludə olması istər-istəməz onu bir gün məhvə gətirib çıxarır. Ona görə müəllif çox haqlı olaraq qeyd edir ki, "Ruh kəri, vücud kirindən də ağır olur".

Şaman ilk çayda çimib ruh pisliklərinin birləşən qurtulan Tanrı aşiqinə o biri pisliklərdən də hələ önlərinə çıxacaq növbəti altı çayda təmizlənərək xilas olacağını söyləyir. Ruh pisliklərinə dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu insan ruhunu gül yarpağına bənzədirək başa salır. Necə ki yarpaq böyüdükcə üzərində müxtəlif böcəklər məskən salır və bağbanın bundan vaxtında xəbəri olmayıb, bir tədbir görməsə, o solub məhv olar, eləcə də insanın daxilində bu həşəratlar yaşayarsa, artıq onda insanlıq qalmaz. İnsan ruhunu ölmə sürükləyən böcəklər isə

bunlardır: "yalan, qorxaqlıq, zoraklıq, ikiüzlülük, fırıldaqçılıq və s."

Ə.Ağaoğlu bir zamanlar hər kəsin bir-birinin yaxşılığı üçün çalışdığı, bir oturub-durduğu, arabir hov və iməclik təşkil olunaraq yardım edildiyi halda, bu gün bütün bunlardan əsər-ələmət qalmadığından, özbaşınalığın baş alıb getdiyindən, verilən sözbə sədəqətizlikdən təəssüf hissi keçirdiyini şaman vasitəsilə dilə gətirir: "Vaktlə böylə deyildi: Tanrı qulluğu vardı. Qaraqurum budunu qorxmazdı, özü-sözü birdi, el əsirgənirdi, arada hove və iməcilik [yəni ümuminin hər kəsə yardımı] vardı, birisi digərinin xeyrinə qoşardı, birlikdə oturulub birlikdə qalxılırdı! Və işlə o zamanlar Qaraqurum sağa-solla, arxaya və önə ağa idi! Fəqət sonraları düzən pozuldu: İl aramraz oldu, hər kəs başına qaldı, hove və iməcilik unuduldu, söz sədəqəti qalmadı və Qaraqurum yıxıldı və budunu zəlif oldu!" [2, s.61-62]

Nəhayət, Tanrı dağına çıxdıqda belə, Ulu Toyon da ondan rəhm, mərhəmət və bağışlanma diləyərək, bir yol göstərməsini xahiş edən şamanlara hiddətlə onların vədlərinə xilaf çıxdıqlarını, əllərinin işləməz, gözlərinin görməz, beyinlərinin isə düşünməz olduğunu, yetim uşaqların, dul qadınların unudulduğunu söyləyir. Lakin insanları mənəvi bəhrəyə sürükləyən, onları içəridən gəmirərək çürüdən bu kimi məsələlərə son qoymaq məqsədilə paslanmış qəlblərin, çirklənmiş ruhların yeganə qurtuluş yolunu göstərir. Bu yol "kişilik yolu"dur.

Əslində Ə.Ağaoğlu nur ilə aydınlanan ruhun dili ilə insanları qərq olduqları mənəvi çirkəblərdən arındırmaq arzularını ifadə etmişdir. Müəllif bütün bu hadisələrin təsvirini verməklə insanları mənəvi kamilliyə səsləyir. Sanki onları silkalayərək ayıltmaq istəyir.

Əsər nikbin sonluqla bitir. Tanrı dağına çıxanlar nəhayət ki, xilas yolunu tapırlar. Qaraqurumun şamanlar şamanı hər kəsə mürciət edərək deyir: "Ey Türk elçilərinin elçiləri! Tanrı dinlədiniz. Göstərdiyi yolu bəllədiniz! İndi həpiniz əllərinizi göyə doğru qaldırınız və mənimlə bərabər bu andı içiniz: Yerini, göyünü, canlı-cansız hər şeyin yaradanı uca Tanrıya bu andı içiriz: haqdan başqa bir kimsəyə uymayacağız! Əlimiz var işləyəcək, ayağımız var yürüyəcək!

Usumuz var düşünəcəm, könlümüz var duya-
caq! Bir-birimizə sarılacağız.

Varlığa, yoxluğa, açlığa, toxluğa, bolluğa,
sıxıntıya baxmayacağız! Yürüyəcəyiz! Başımız

dik, qəlbimiz açıq, gözüümüz tox yürüyəcəyiz!
Heç bir əngəl bizi durdurmayacaq! Sönmüş
ocaqlarımızı işıqlandırmaq, dağılmış yurdumu-
zu qurmaq üçün yürüyəcəyiz!" [2, s.68-69]

Nəticə / Conclusion

Sonda qeyd etmək istərdik ki, yüksək sənət-
karlıqla qələmə alınmış "Tanrı dağında" bədii-
fəlsəfi əsəsində Ə.Ağaoğlu türk dünyasının
keçmiş ilə gələcəyi arasında mənəvi körpü sal-
mağa çalışmışdır. O, bu əsərində türk xalqları-
nın sahib olduqları milli-mənəvi dəyərlərdən
uzaqlaşacaqları təqdirdə tərəqqi və inkişafdan
geri qalacaqları, çağdaş dünyada layiqli yer tuta
bilməyəcəkləri fikrini obrazlı şəkildə ifadə et-

mişdir. Müəllifin qənaətinə, məhz buna görə
türklüyün mənəvi dəyərləri yaşadılmalı və nə-
sildən-nəslə ötürülməlidir. Beləliklə, türk dün-
yası üçün bu gün də aktual olan problemlərə to-
xunan və onların həlləməsi ilə bağlı dəyərli fi-
kirləri ehtiva edən "Tanrı dağında" əsəri
Ə.Ağaoğlunun yaradıcılığında layiqli yer tutur
və onun böyük ədəb və mütəfəkkir olduğunu bir
daha təsdiq edir.

Ədəbiyyat / References

1. Ağaoğlu Ahmet. // İslam Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, 1. cilt.
2. Ağaoğlu Ahmet. Tanrı dağında. // Ben neyim? İstanbul: Akşam Matbaası, 1939.
3. Ağaoğlu Ahmet. Tanrı dağında. // "Cumhuriyet" gazetesi, İstanbul, 2-5 ikincikanun [yanvar] 1939, sayı 5259-5262.
4. Balayev Aydın. Əhməd bəy Ağaoğlu: dahi mütəfəkkir, qorxmaz fədai və yorulmaz millət qurucusu [1869-1939]. Bakı: JekoPrint Çap Evi, 2021.
5. Balayev Aydın. Məmməd Əmin Rəsulzadə [1884-1955]. Bakı: Çıraq, 2012.
6. Mirəhmədov Əziz. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı: Ərgünəş, 2014.
7. Muvaffaq Duranlı. Vatslav Leopold Seroşevskinin "Yakutlarskie Rasskazi" adlı eseri.// Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, XI / 1[yaz 2011].
8. Shissler Holly. İki imperatorluk arasında Ahmet Ağaoğlu ve yeni Türkiye. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
9. Şamioğlu Şahbaz. Əhməd Ağaoğlunun mühacirət dövrü bədii-fəlsəfi nəsrində mənəvi-əxlaqi problemlər.// "Filologiya məsələləri" jur. Bakı: Elm və təhsil, 2018, № 5.
10. Ziya Gökalp. Türkçülüğün esasları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019.

Проблема возвращения к тюркской исторической памяти в азербайджанской эмигрантской прозе (на материале произведения Ахмеда Агаоглу «На Танры даге»)

Айсель Эфендиева

Институт литературы им. Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: saib.efendiyev@gmail.com

Резюме. Близкое знакомство с богатым и многогранным творчеством одного из известных представителей эмигрантской литературы Ахмеда Агаоглу даёт основание причислять его к одному из лидеров и идеологов движения туркизации и в то же время признать его глубокие

познания в тюркологии, которая особенно во второй половине 1930-х годов становится основной темой художественно-философских произведений истинного просветителя. В этом значении важное место занимает эссе А.Агаоглу художественно-философского содержания «На Танры даге» (На Божьей горе). Статья анализирует в данном произведении проблему возвращения к тюркской исторической памяти в контексте морально-нравственных ценностей. Несмотря на небольшой объём, художественно-философское эссе «На Танры даге» проникнутое глубоким философским смыслом, выражает мысли автора, связанные с прошлым тюркского мира и будущими ожиданиями. В произведении ощущается величие тюркского духа, говорится о прошлой жизни тюрков, тюркском ментальном мышлении, проблемах, возникающих на пути развития и др. вопросы.

В результате приводится обобщающее заключение, что в глубоком художественно-философском эссе «На Танры даге» А.Агаоглу постарался выстроить нравственный мост между прошлым и будущим тюркского мира. В этом произведении он в образной форме высказал мысль, что, если тюркские народы отдалятся от присущих им нравственно-национальных ценностей, это приведёт к отставанию в развитии и прогрессе и они не смогут занять достойного места в современном мире. По заключению автора, именно поэтому следует беречь тюркские нравственные ценности и передавать их поколениям.

Таким образом, произведение «На Танры даге», выражающее значимые мысли о проблемах, актуальных для тюркского мира по сей день, и их разрешении, занимает достойное место в творчестве А.Агаоглу и ещё раз подтверждает его значимость мыслителя.

Ключевые слова: Ахмет Агаоглу, Танры даг (Божья гора), литературно-философская проза, эмиграция, тюркская историческая память